मूलगामी विकेंद्रीकरण

अम्लान दत्त

अनुवाद : वसंत पळशीकर

जगभर एक नवी बंडखोरी आकार घेत आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी तिचे स्वरूप भिन्न भिन्न आहे. तरीही तिचे आंतरिक एकत्व लपून राहात नाही. मानवजात सध्या ज्या एका गंभीर पेचप्रसंगामधून जात आहे त्यामध्ये या बंडखोरीची पाळेमुळे आहेत. आधुनिक राज्यसत्तेच्या गाभ्याशी, तिच्या स्वभावधर्माचा भाग म्हणून सतत चालणारा सत्तासंघर्ष, उपभोगाच्या लालसेमधून जन्म पावणारा भ्रष्टाचार, अनेक वेगवेगळ्या कारणांमुळे माणसांमध्ये मुरत, चरत जाणारे कडवट नैराश्य व त्यात मोठ्या प्रमाणावरील बेरोजगारीमधून निर्माण होणाऱ्या अस्थिरतेची भर या सगळ्या गोष्टी एकत्र येऊन भयावह, विध्वंसक शक्ती जगात मोकाट सुटल्या आहेत. अत्याधुनिक तंत्रविज्ञानामुळे त्या शक्तींची तीव्रता वाढली आहे, आणि त्या शक्ती हाताबाहेर जाण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. मानवी सुसंस्कृततेच्या चिंधड्या उडणार की काय, अशी स्थिती उत्पन्न झाली आहे. केंद्रीभूत नियोजनावर आधारीत अर्थव्यवस्था काय किंवा आजच्या विभिन्न अवतारांमधील बाजारपेठी अर्थव्यवस्था (market economy) काय, या भयावह संकटाचे निवारण करण्यास असमर्थ आहेत. वाढत्या संख्येने लोकांचे ध्यान पर्यायी समाजव्यवस्थेच्या कल्पनेकडे आकृष्ट होत आहे याची पार्श्वभूमी ही अशी आहे.

वेगवेगळ्या लोकांनी त्यांच्या कल्पनेतील पर्यायांना वेगवेगळी नावे दिली आहेत. त्या सर्वांचे सर्व बाबतींत एकमत आहे असे नाही. पण त्यांच्यातील सहमतीचे क्षेत्रही तसे मोठे आहे. केंद्रीभूत राज्यसंस्था विलय पावणार नाही. पण तिचे आजच्यासारखे प्रभुत्व व नियंत्रण नसेल, या मूलगामी अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे; स्थानिक पातळीवर उपलब्ध संसाधने व त्या प्रदेशातील लोकांच्या गरजा ध्यानात घेऊन, स्थानिक लोकांच्याच पुढाकाराने व विचाराने (वस्तू व सेवा यांचे) उत्पादन व विनिमय संघटित केला जावा; आणि एक प्रमाणित एकछाप जीवनशैली व संस्कृती यांच्या साच्यात सर्वांना कोंबण्याऐवजी जीवनशैली व संस्कृती यांच्या बाबतीत वैविध्याला वाव व उत्तेजन असावे ही दृष्टी लोकांच्या ठायी बिंबवावी; या स्वरूपाची सहमती उत्पन्न होत आहे. वेगवेगळ्या वाटांनी, प्रभावाखाली व परंपरांमधून माणसे या भूमिकेवर येत आहेत असे दिसून येत आहे. गतकाळातील अनेक क्रांतिकारक व अराज्यवादी यापेक्षा वेगळे काय म्हणत होते, असे मनात येईल. त्यांनी पाहिलेले स्वप्नच पुन्हा रंगविले जात आहे असे कोणी म्हणणार असेल तरी तशी काही हरकत नाही. पण खरे तर ते जे म्हणत होते आणि आज जे म्हटले जात आहे त्या अगदी एकसारख्या गोष्टी असणे शक्य नाही. जुन्या काळच्या क्रांतिकारकांना नवसमाजनिर्माणाचा मार्ग ठाऊक नव्हता, तसा आभास ते उत्पन्न करीत असले तरी. त्यांच्यापैकी बहुतेकांची धारणा अशी की, देशातील केंद्रीय राज्यसत्ता काबीज करून प्रस्थापित व्यवस्था उद्ध्वस्त करणे ही सर्वप्रथम करावयाची गोष्ट होय. विध्वंसाचे कार्य पूर्ण झाल्यानंतर मग नव्या समाजाच्या उभारणीचे काम हाती घ्यावयाचे, अशी त्यांची धारणा होती. पण सत्ता काबीज करण्यासाठी व नंतर ती कायमची हातात ठेवण्यासाठी निघृण संघर्षाचे राजकारण करावे लागते. ते यशस्वी करण्यासाठी प्रथमत: क्रांतीच्या मुळाशी

असलेली मूल्ये, तिची ध्येये यांच्याशी प्रतारणा करावी लागते, ती गुंडाळून ठेवावी लागतात, त्यांचा क्रूर बळी द्यावा लागतो. रक्तरंजित क्रांतिदेवता स्वतःच्या उपासकांचाच बळी घेते. हा आजपर्यंतच्या इतिहासाचा भाग आहे. इतिहासाने शिकवलेला हा धडा विसरून चालावयाचे नाही.

नवी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याची अत्यंत निकड जगाला आहे. तथापि नवसमाजनिर्माणाचे काम क्रमशः, टप्प्याटप्प्यानेच करावे लागणार आहे. राज्यक्रांती वा सत्तांतर या मार्गांनी चुटकीसरशी प्रस्थापित व्यवस्था एका दमात नष्ट होणारी नाही. आणखी बराच काळपर्यंत राष्ट्रराज्ये अस्तित्वात राहणार आहेत. चिरस्थायी, न्याय्य शांतता पृथ्वीतलावर एका रात्रीत प्रस्थापित झाली असे होणार नाही. प्रयोग करीत, चुकांपासून बोध घेत, चाचपडत, अडखळतच परस्परांशी सहअस्तित्व व सहकार्य साधण्याच्या रीती राष्ट्रांना शिकून घ्याव्या लागतील, अंगवळणी पाडून घ्याव्या लागतील. युद्धखोर प्रवृत्ती, शस्त्रास्त्र स्पर्धा, चढाओढीने शस्त्रागारांची निर्मिती या गोष्टी, पाटी पुसून स्वच्छ करावी इतक्या सहजतेने नाहीशा करता येणार नसल्यामुळे, त्यांची पुष्टी करणारी अर्थव्यवस्थाही टिकून राहणार आहे. तिच्या पुनर्रचनेचे काम काहीसे संथ गतीनेच होणार आहे. पुन्हा पुन्हा होणाऱ्या पीछेहाटीने, अपयशाने खचून न जाता आपणास अधिक चांगल्या समाजाच्या निर्मितीसाठी सतत प्रयत्नशील राहावयास हवे. नवसमाजाच्या उभारणीचे कार्य सुरू करण्याआधी, प्रथमतः प्रस्थापित समाजव्यवस्था नष्ट होण्याची वाट पहात बसणे स्वप्नरंजन ठरणार आहे. बराच काळपर्यंत उदयोन्मुख नव्या व्यवस्थेच्या जोडीला जुनी व्यवस्था अस्तित्वात राहील; जुन्या व्यवस्थेची जागा नवी व्यवस्था क्रमश:च घेत जाणार आहे. आजच्या व्यवस्थेला एक "निकोप, शहाणा पर्याय" आहे व तो व्यवहार्य आहे, तो प्रत्यक्ष व्यवहारात साकार करता येण्यासारखा आहे याची खात्री जास्त जास्त लोकांना वाटत जायला हवी. अशी खात्री वाटणाऱ्यांची संख्या सतत वाढत जायला हवी.

समाजव्यवस्थेची अशी पुनर्रचना करण्यामागे एक साधे सूत्र आहे. पायापासून उभारणीला सुरुवात करावयाची. आज लोकांची अशी धारणा बनली आहे की वरिष्ठ, केंद्रीय पातळीवरील सत्ताधारी यंत्रणांवर आपले जीवन अवलंबून आहे. या मनोधारणेपासून लोकांना मुक्त केले पाहिजे. परस्परांशी सहकार्य करून स्वतः चे जगण्याचे प्रश्न सोडविणे, स्वयं अनुशासन करणे, स्वाश्रयी बनणे लोकांच्या अंगवळणी पडेल, या दृष्टीने त्यांची मने सशक्त बनतील, उपयोगी रचना व यंत्रणा ते उभारतील या दिशेने वाटचाल करावयास हवी. आज लोकांमध्ये स्वतःच्या मालकीचे धन वा मालमत्ता वाढवीत राहण्याची, दुसऱ्याला न मिळू देता स्वतःसाठी ओरबाडून घेऊन संचय करून ठेवण्याची प्रवृत्ती प्रकर्ष पावत आहे. त्याच वेळी, याच्याच जोडीला दुसऱ्यांच्या जिवावर, श्रमांवर आयतेपणाने व ऐदीपणाने छानछोकी जीवन जगण्याची बांडगुळी वृत्ती वाढत आहे. आपले जीवन आपण अधिकाधिक प्रमाणात स्वतःच्या भरवशावर स्वतंत्र विचाराने, स्वायत्तपणे व सर्जकतेने घडवू व जगू शकू, यासाठीचा अवकाश सतत वाढवीत जाऊ हे ध्येय, ही आकांक्षा लोकांच्या मनात रुजणे पुनर्रचनेच्या दृष्टीने अगत्याचे आहे. या ध्येयांशी व उद्दिष्टांशी विरोधी अशा कल्पना व वृत्ती, विरोधी अशा अनुशासनाच्या व नियमनाच्या रीती व यंत्रणा प्रबळ होणार नाहीत हे पहावयास हवे. उलट, ही ध्येये व उद्दिष्टे साध्य होण्याच्या दृष्टीने उपकारक अशा वृत्ती व रीती जोपासण्यावर कटाक्ष ठेवला पाहिजे.

स्वाभाविकपणेच, खेडी व शहरे अशा दोन्ही ठिकाणी समाजाची पुनर्रचना करावयाची आहे; शहरांना वगळण्याची कल्पना येथे केलेली नाही. पण ही गोष्ट खरी की, खेड्यांचे उदाहरण घेऊन नव्या व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये सुस्पष्ट करणे अधिक सोपे जाणारे आहे. नवसमाजनिर्माणाचा विचार मांडणाऱ्या, त्यासाठी पुढाकार घेणाऱ्या मंडळींपैकी काही थोर व्यक्तींनी खेड्यापासून सुरुवात करणे महत्त्वाचे मानले, ग्रामीणव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेपासून आरंभ करण्याकडे त्यांचा कल व भर राहिला हा काही केवळ अपघात वा योगायोग म्हणता येत नाही. रवींद्रनाथ टागोर व महात्मा गांधी ही दोन ठळक, अलौकिक उदाहरणे होत. पायापासून बांधणी करू म्हणणाऱ्या व्यक्तींचे लक्ष प्रथमतः व मुख्यत्वेकरून खेड्यांवर केंद्रित व्हावे ही अगदी स्वाभाविक अशीच गोष्ट आहे. अखेरीस, खेड्यांच्या मागूनच शहरांचा उदय झाला; काही मोठी गावेच वाढत वाढत त्यांची शहरे बनली, ही वस्तुस्थितीच आहे ना. पण अधिक मुळाशी जाऊन भिडणारा आणखी एक मुद्दा यात गुंतलेला आहे. ग्रामीण समाजाचे वैशिष्ट्य असे की, गावसमाजात सर्वांना एकमेकांची ओळखदेख असते; कोणी 'बिनचेहऱ्या'चा, अनामिक नसतो. परस्परांशी जैव संबंधांनी जोडलेली एक सामुदायिकता असलेला तो समाज (community) असतो. उलटपक्षी, शहराचे एक वैशिष्ट्य असे की, तेथे माणसांची परस्परांना ओळखदेख नसते, त्यांचे संबंध कामापुरते असतात; माणसे अनामिक राहू शकतात. शहरात माणसांचा जमाव असतो, त्यात सामुदायिकता (sense of community) नसते. आधुनिक औद्योगिक समाजाला पर्यायी असा नवा समाज कसा असेल, त्याची वैशिष्ट्ये काय असतील याची स्पष्टता सामुदायिकता असलेल्या समाजाच्या संदर्भात, अशा समाजाचे उदाहरण घेऊन जास्त चांगली करता येते. मानवजातीच्या सांस्कृतिक वाटचालीमध्ये, संस्कृतींच्या निर्मितीमध्ये शहरांनी महत्त्वपूर्ण व लक्षणीय योगदान केले आहे ही गोष्ट अगदी खरी. आणि भविष्यातील समाजातही शहरे राहतीलच. ज्या आदर्श गावाची कल्पना आपण करतो त्या गावसमाजाचा आकृतिबंध नि त्या गाव-समाजाला एकात्म बनविणाऱ्या संबंधांची जैवता, व या दोहोंमुळे उत्पन्न होणारे वातावरण यांचा जेथे आढळ होतो अशा पेठा, मोहल्ले, वस्त्या, आळ्या यांना अशा भावी शहरांमध्ये अवकाश राहील अशी ती शहरे असू शकली तर चांगले होईल. शहरांमध्ये अशा प्रकारच्या सामुदायिकतेच्या पायावर उभारलेल्या, पारिवारिक गोतावळ्यांची, छोट्या समाजांची (communities) निर्मिती करण्याचे असे प्रयोग जगभर आज चालले आहेत. ते परिपूर्ण व यशस्वी आहेत असे नाही. पण माणसे या दिशेने वाटचाल करीत आहेत ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. ते काही असो, सगळ्या जगाचा विचार केला तर, जगातले जास्त लोक आजही खेड्यांमधून राहतात ही वस्तुस्थिती आहे. नवसमाजनिर्मितीची 'खेडेगाव' ही मुख्य प्रयोगशाळा राहणार आहे; किंवा, असे म्हणा की, खेडेगावस्वरूपी रोपवाटिकेमध्ये नव्या समाजव्यवस्थेचे संगोपन होणार आहे. गांधी हे साऱ्या जगाला भूतकाळाकडे घेऊन जाणारे प्रतिगामी पुरुष असे एका काळी समजले गेले. आज असे दिसते की, भविष्य सन्मुख अभिनव मूलगामी परिवर्तनाची दिशा स्पष्ट करणारे ते प्रयोगवीर होते.

स्वावलंबी गावसम्राजाची कल्पना अवास्तव, केवळ मनोराज्यात्मक आहे अशी या कल्पना - आदर्शाची संभावना करणारे लोक आहेत. अगदी टोकाच्या स्वरूपात ही कल्पना अव्यवहार्य असेलही. पण अशी टोकाची कल्पना कोणी उचलून धरीत नाही. अगदी गांधींचे उदाहरण घेतले तरी. 'ज्या वस्तूंचे उत्पादन शहरांमधील इतक्याच चांगल्या प्रकारे गावांमध्ये करता येणे शक्य असेल त्या वस्तूंचे उत्पादन शहरांमध्ये करण्यास माझ्या व्यवस्थेत परवानगी असणार

नाही', असे गांधीजी एकदा म्हणाले होते. हे विधान नेमस्त आशयाचे विधान आहे. उलटपक्षी, त्यामागचा जो आशय आहे तो जर कायम राखावयाचा असेल तर फार उदारपणे त्या विधानातून सोयीस्कर अर्थ काढला जाणार नाही याचीच दक्षता घ्यावी लागेल. '(शहरात होते) इतके चांगले उत्पादन' करणे शक्य आहे की नाही, हे कसे ठरवावयाचे? कोणते काम पार पाडण्यासाठी वा कोणत्या उपयोगासाठी एखादी वस्तू बनविलेली आहे त्यावर, ती गोष्ट चांगली बनविली आहे वा नाही, या प्रश्नाचे उत्तर अवलंबून असते. गांधीजी पायाभूत प्राथमिक गरजांची गोष्ट करीत होते. एकंदर समाजहिताच्या दृष्टीने विचार न करणाऱ्या, छानछोकी व फाजील अपब्ययी वृत्तीच्या व अभिरुचीच्या लोकांच्या पसंतीला न उतरणारे उत्पादन, गरज भागविण्याच्या दृष्टीने 'चांगले' असू शकते. 'गरजा' आणि 'कामना/वांछा' यांच्यामध्ये अंतर आहे. सर्व पायाभूत प्राथमिक गरजांची पूर्तता ही व्हायलाच हवी. पण लोक अशाही काही गोष्टींची इच्छा करतात की ज्या खरोखरच त्यांच्या गरजेच्या असतात असे नाही. आपल्या पायाभूत प्राथमिक गरजांच्या पूर्ततेच्या मर्यादेत माणसाने राहण्याचा विचार ठेवावा, ती मर्यादा पाळावी असा एक ढोबळ नियमच गांधींनी सांगितला. हे पथ्य जर आपण सांभाळू शकलो तर आपण परावलंबी बनण्याचे टाळू शकू.

जरा काटेकोरपणे आपण या मुद्द्याचा विचार करू या. अन्न, वस्त्र, इंधन, निवारा, शिक्षण, आरोग्य आणि मनोरंजन या गावातल्या लोकांच्या पायाभूत प्राथमिक गरजा म्हणता येतील. या गरजांच्या योग्य पूर्ततेसाठी शहरांवर वा बाजारपेठी रचनेवर* खेड्यांनी अवलंबून राहावे हे खरोखरी अत्यावश्यक आहे का, आणि असे परावलंबन कितपत उपकारकही आहे? उदाहरणादाखल काही उत्पादने व गरजा यांचा आपण विचार करू.

शहरांमध्ये घरे ही खरेदीविक्रीची वस्तू असते. खेड्यांत सामान्यतः अशी गोष्ट नसते. स्वतःचे घर, मातीचे वा अन्य प्रकारचे, स्वतःच बांधून घेतले जाते. आरोग्य, स्वच्छता, इंधनाची बचत अशा काही बाबतींत घरांच्या आराखड्यांमध्ये सुधारणा करण्यास खेड्यांमध्ये वाव आहे. अशा सुधारणा करावयाचे म्हटले तरी, स्थानिक परिसरात उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा, सामानाचा वापर करून अधिक चांगली घरे बांधणे शक्य आहे. ही पायाभूत प्राथमिक गरज भागविण्यासाठी बाजारपेठी व्यवस्थेचे मोठे जंजाळ उभे करण्याची गरज नाही.

गावांचा एकंदरीने विचार केला तर स्वतःची गरज भागविण्यासाठी आवश्यक ते अन्नधान्य गावे उत्पन्न करतात आणि शिवाय शहरांमधील लोकांना, जे जास्त पिकते त्याचा पुरवठा करतात. अधिक समृद्ध अशा गावांमध्ये जास्त पिकलेले अन्नधान्य साठवून ठेवण्याचीही व्यवस्था असते. गावातील जास्त गरजू लोकांसाठी, गरज तीव्र असते त्या काळात पुरवठा करण्यासाठी गावागावांमधून समाईक स्वरूपाचा एक धान्यसाठा करून ठेवण्याची व्यवस्था उपकारक ठरेल. ही काही प्रस्तुत लेखकाला आज नव्यानेच सुचलेली कल्पना नाही. जर धान्यकोषाचे व्यवस्थित आयोजन केले आणि वितरणाची व्यवस्था चोख ठेवली तर गावकऱ्यांच्या आवाक्यातली ही गोष्ट आहे हे यापूर्वीही सिद्ध झालेले आहे.

'हरितक्रांती'नंतरच्या काळात बाजारपेठी व्यवस्थेच्या माध्यमातूनच उपलब्ध होऊ शकणाऱ्या संसाधनांच्या पुरवठ्यावर शेतीचे अवलंबन वाढले आहे. उदाहरणार्थ, रासायनिक खते, बियाणे, कीटक व तणनाशके, ट्रॅक्टरसारखी

अवजारे, शेतीला पाणीपुरवठ्यासाठी लागणारी विजेची मोटार, डिझेलवर चालणारा पंप, डिझेल, पाइप इत्यादी. अशी पुष्कळ संसाधने बाहेरून, बाजारपेठेच्या माध्यमाद्वारे पुरवली जाण्यावर आजची आधुनिक, व्यापारी बागाईत शेती अवलंबून असते. आधुनिक शेतीचे मूल्य निर्विवाद आहे. पण, दूरदृष्ट्या विचार करता, रासायनिक खते आणि कीटक-तणनाशके यांचा अतिरेकी वापर हा मातीच्या सुपीकतेला मारक ठरतो व पर्यावरणीय व्यवस्थेतही बिघाड उत्पन्न करतो. हे गंभीर संकट आहे याकडे अनेक जाणकार टीकाकारांनी लक्ष वेधले आहे. सेंद्रिय खते, कंपोस्ट यांच्या भरवशावर माती सुपीक राखण्यात निरंतरचा फायदा आहे. त्यावर, 'नैसर्गिक शेती'सारख्या शेतीच्या नव्या पद्धतींवर, अलीकडे भर दिला जात आहे. या नव्या संकल्पना व निसर्गाच्या रीतींना अनुसरणारी शेती दिवसेंदिवस जास्त जास्त मान्यता पावत आहेत.

शेतजमिनींच्या मालकीचे फेरवाटप हा ग्रामीण पुनर्रचनेचा एक आवश्यक भाग आहे. कमाल मर्यादेपेक्षा जास्त असलेली जमीन आजच्या मालकांकडून ताब्यात घेऊन तिचे वाटप होणे ही न्यायप्रस्थापनेच्या दृष्टीने स्वागतार्ह व आवश्यक गोष्ट असली तरी, केवळ जमिनीच्या फेरवाटपामधून दारिद्र्याचे निर्मूलन होणार नाही ही वस्तुस्थिती स्वीकारण्याची वेळ आलेली आहे. छोटया शेतांची उत्पादकता वाढायची असेल तर काही आधारभूत सेवासुविधा (infrastructural facilities) व पूरक उत्पादककार्ये यांचे व्यापक, भरीव सहकाराच्या आधारे संघटन करणे निकडीचे आहे. एरवी असे न्याय्य फेरवाटप दारिद्र्य निवारणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या बाबतीत फार काही साधू शकणार नाही. केवळ कलह व संघर्ष यांवर विसंबून राहणारी परिवर्तनाची चळवळ, एका मर्यादेनंतर, साऱ्या समाजाचे पाऊल पुढे पडण्याच्या दृष्टीने स्वतःच एक अडथळा बनते. दूरगामी उद्दिष्टे उराशी बाळगून एकत्र येऊन, एकजुटीने रचनात्मक कार्य करण्याची क्षमता लोकांच्या ठायी विकसित व्हावी हे त्या दृष्टीने गरजेचे असते.

ज्या प्रकल्पांना थोडे भांडवल लागते अशा प्रकल्पांपासून सुरुवात करता येईल. अशा प्रकल्पांमधून सातत्याने उत्पादन वाढविणाऱ्या कामांची भक्कम पायाभरणी होऊ शकते. समाजाच्या दूरगामी हिताच्या दृष्टीने असे प्रकल्प जास्त उपयोगी, सुसंगत असतात. नद्यांवर बांधल्या जाणाऱ्या खर्चिक बंधाऱ्यांची गोष्ट घ्या. काही वेळा मोठा खर्च करून बांधली जाणारी अशी धरणे उपयोगी ठरतात ही गोष्ट खरी. पण अशा धरणांवरील अतिरेकी अवलंबन अनेक प्रश्न उपस्थित करते ही गोष्ट आपण अनुभवाने शिकलो आहोत. वरच्या अंगाला राहणाऱ्या प्रदेशांना त्यांच्यापासून लाभ होत असला तरी नदीच्या खालच्या अंगाला राहणारे लोक पाणी व त्यापासूनचे लाभ यांपासून वंचित होण्याची शक्यता मोठी असते. यातून राज्याराज्यांमध्ये तंटे उपस्थित होतात. तुलनेने कमी खर्चिक, विकेंद्रित व विखुरलेल्या स्वरूपात, स्थानिक पातळीवर पावसाचे पाणी राखण्याच्या रीती पर्यावरणीय व्यवस्था आणि समाज, दोन्ही पातळ्यांवर, मेळ कायम राखणाऱ्या असतात. अनेक भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वृक्षतोड केली गेली आहे. जुनी तळी फुटू दिली, बुजून जाऊन दिली गेली आहेत. यामुळे जळण मिळणे दुरापास्त झाले आहे, आणि पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण झाली आहे. जमिनीची मोठी धूप झाली आहे. यामुळे लोकांमध्ये एक हतबलतेची भावना वाढीस लागली आहे. याच दिशेने वाटचाल होत राहिली, वृक्षतोड थांबली नाही, जुनी तळी दुरुस्त केली गेली नाहीत तर, लौकरच देशाचे मोठे क्षेत्र

वाळवंट बनेल. पण तळी दुरुस्त करून पुन्हा कार्यान्वित केली जाऊ शकतात, झाडे लावली जाऊ शकतात, आणि त्यांची वेळच्या वेळी देखभाल केली जाईल अशा प्रकारची संस्कृती निर्माण केली जाऊ शकते. या कार्यक्रमासाठी फार भांडवली खर्च आवश्यक नाही. हे एक उदाहरण झाले. अशी इतरही उदाहरणे विचारात घेणे शक्य आहे.

उणीव कशाची आहे? दूरदृष्टीचा अभाव आहे. परस्परांशी सहकार्याने काम करण्याची वृत्ती नाही. कोणतेही काम हाती घेतले तर स्वतःपेक्षा दुसऱ्याला त्यापासून जास्त फायदा होईल का, तसे होणार असेल तर मग काम कराच कशाला, अशी मनाची प्रवृत्ती आढळते. गावांमध्ये भांडणे असतात, व त्यांना काही एक इतिहास असतो; या भांडणांमुळे कामे अडून राहतात. अशी भांडणे आपापसांत बोलणी करून, तडजोडीने सोडविण्याच्या रीती व यंत्रणा प्रस्थापित करण्याची गरज आहे. आपण स्वतःच्या हिमतीने व बळाच्या जोरावर कामे पार पाडू शकतो, परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणू शकतो अशी आशावादी वृत्ती जोपासण्याची निकड आहे. समाजाच्या पुनर्रचनेविषयी एक चित्र, एक कल्पना मनात रुजणे गरजेचे आहे; डोळ्यांसमोर उदात्त ध्येय असले म्हणजे माणसांना स्फुरण चढते. सर्वांच्या भल्याच्या व हिताच्या दृष्टीने स्वतःची कर्तव्ये कोणती आणि स्वतःच्या हक्कांना मुरड कोठे व कितपत घालावयाची, असा विचार करण्याचा संस्कार रुजवला जाण्याची गरज आहे. यासारख्या गोष्टींमध्ये राजकारणी हस्तक्षेप हा पुष्कळदा काम बिघडविणाराच ठरतो. घोषित वा संकल्पित उद्दिष्ट एक, पण प्रत्यक्षात परिणाम वा फळ विपरीत असे अनेक कार्यक्रमांच्या बाबतीत घडताना आपण पाहतो. उदाहरणार्थ, उत्पादक कार्यांसाठी (शेती, उद्योग, व्यवसाय यांच्या क्षेत्रांत) बँकांनी कर्जे द्यावीत या कार्यक्रमाचा विचार करा. ही कर्जे परत फेडायलाच हवीत असे नाही, किंबहुना त्यांची परतफेड करावयाची नसतेच ही धारणा राजकारणी नेत्यांनी लोकांमध्ये आज रुजविली आहे. या राजकीय हस्तक्षेपाचा परिणाम काय झाला आहे? तर, लोकांची दानत बिघडली आहे; प्रामाणिकपणा ऱ्हास पावला आहे. ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये उद्योजकता व अभिक्रमशीलता यांची वाढ होण्याऐवजी, सार्वजनिक पैशाच्या भरवशावर जगण्याची ऐदी वृत्ती जोपासली गेली आहे. मूळ उद्दिष्टाला हरताळ फासला गेला आहे. काही बाबींमध्ये शासन एक सहाय्यक भूमिका वठवू शकते, व वठवतेही. पण शासनावर अभ्युदयासाठी, भले होण्यासाठी अवलंबून राहण्याची सवय जडणार असेल तर त्या गोष्टीने गंभीर चिंता उत्पन्न व्हायला हवी. जितकी ही परावलंबी वृत्ती व सवय कमी तितकी ती गावसमाजाच्या भल्याच्या दृष्टीने इष्ट गोष्ट होय.

स्वावलंबी - स्वयंपूर्ण नव्हे - गावांच्या अर्थव्यवस्थेचा शेतीमाल आधारित उद्योग हा एक अंगभूत भागच आहे. असे उद्योग गावांमध्येच उभारले जायला हवेत. लांबवरच्या गिऱ्हाइकांच्या गरजा भागविणारे इतरही काही उद्योग गावांमध्ये योजनाबद्धरीत्या उभारले जाऊ शकतात. या उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात सघनता वाढू शकते. पण एक धोका असा की, असे उद्योग हे दलालांच्या पकडीत येऊ शकतात. आणि गाव-समाजाच्या, गावकऱ्यांच्या नियंत्रणाबाहेर असलेल्या बाजारपेठांमधील चढउतार व लहरी बदल यांचे तडाखे सहन करण्याची पाळी येण्याचा दाट संभव असतो. गावांचे भौतिक जीवन असे संघटित केले पाहिजे की जेणेकरून गावच्या सुदृढ अस्तित्वाच्या दृष्टीने या निर्यातलक्ष्यी उद्योगांचे स्थान व त्यांची भूमिका गौण, सीमान्त राहील. तगड्या, आत्मनिर्भर व्यक्तिमत्त्वाचा माणूस गरज पडली तर सहजपणे,

हसत हसत काही सुखांवर स्वतःचे स्वत्व व स्वातंत्र्य राखण्यासाठी पाणी सोडणे पसंत करतो. अशा निर्यातलक्ष्यी उद्योगांमुळे मिळणारे उत्पन्न व त्याआधारे प्राप्त होणारी सुखे ही प्रसंग पडल्यास सहजी सोडून देण्याची तयारी असलेले, स्वत्वाविषयी व स्वातंत्र्याविषयी जागरूक अभिमान असलेले व्यक्तित्व गावांचे असले पाहिजे.

नव्या संस्कृतीच्या अधिष्ठानावरच नव्या समाजाची उभारणी होऊ शकते. नव्या संस्कृतीच्या निर्मितीमध्ये नवसमाजाची उभारणी कशी हातभार लावू शकते हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. शिक्षणाला येथे काही एक भूमिका वठवावयाची आहे ही गोष्ट स्पष्ट आहे. कोणत्या प्रकारचे व गुणवत्तेचे शिक्षण एखादा समाज आपल्या नव्या पिढीला देतो यावरून त्या समाजाचे मूल्यांकन होऊ शकते. आपली आजची शिक्षणपद्धती मूलत: सदोष आहे. शिक्षण, विशेषतः प्राथमिक टप्प्यावरील शिक्षण, ज्यांचे शिक्षण करावयाचे त्यांच्या परिस्थितीशी व जीवनानुभवांशी घनिष्ठपणे निगडित असले पाहिजे. परिस्थिती व जीवनानुभव यांमध्ये फार वैविध्य आढळते. शिक्षणविषयक तात्त्विक मांडणी केली जाते तेव्हा या वैविध्याची जरूर दखल घेतली जाते. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात वेगळाच दृष्टिकोण वरचढ आहे. सर्वत्र एकछाप शिक्षण देण्याकडे प्रवृत्ती आढळून येते. आपण शिक्षणविषयक राष्ट्रीय धोरणाची गोष्ट करतो, साऱ्या देशासाठी एक प्रमाणित स्वरूपाचे शिक्षण देण्याचे लक्ष्य आपण डोळ्यांसमोर ठेवतो. हे शिक्षण वस्तुतः कोणाला डोळ्यांसमोर ठेवून बेतलेले असते? तर, नव्याने उत्कर्ष पावत असलेल्या मध्यमवर्गासाठी, त्याला डोळ्यांसमोर ठेवून ते बेतलेले असते. काही मोक्याच्या कळीच्या जागा (commanding heights) पटकावून, काही प्रमाण, एकसारखे नियम व रीती यांच्या आधारे, साऱ्या राष्ट्राचे व्यवहार आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याची आकांक्षा हा मध्यमवर्ग बाळगतो. या वरचढ, नागर श्रेष्ठी वर्गाची मते व आकांक्षा यांचे प्रतिबिंब प्रचलित शिक्षणव्यवस्थेत व शिक्षणाच्या आशयात पडलेले आहे. ज्या प्रकारची विकेंद्रित समाजव्यवस्था आपणास उभारावयाची आहे त्या दृष्टीने हे शिक्षण उपकारक नाही; उलट बाधक आहे. शिक्षणाने माणसाचे शील व व्यक्तित्व घडवावयाचे असते. पण राष्ट्राच्या उभारणीची एक चुकीची कल्पना मनाशी बाळगून, शिक्षणाच्या या खऱ्या उद्दिष्टाकडे आज पूर्ण दुर्लक्ष केले जात आहे.

स्थानिक वैविध्याची उपेक्षा करणारे शैक्षणिक धोरण कृत्रिम व अवास्तव ठरते. लोकांच्या ठावी प्रगल्भ समज व क्रियाशील सर्जक बुद्धिमत्तेची जोपासना करण्याऐवजी एक बढाईखोर गर्विष्ठपणा शिक्षणाद्वारे आज जोपासला जातो. एकसंध व्यक्तित्व आणि सचेत मन घडत नाही. आजचे शिक्षण असे आहे की, ज्या खेड्यामधून वा वस्तीमधून तरुण-तरुणी शिक्षण घेण्यासाठी शाळेत येतात त्या खेड्याची वा वस्तीची नवरचना करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण त्यांना ना पात्र वा कुशल बनविते, ना ते त्यासाठी आवश्यक त्या वृत्तीची त्यांच्या ठायी जोपासना करते. आजचे खेडे अनेक कसोट्यांवर फार अभावग्रस्त आहे ही वस्तुस्थिती कोणी अमान्य करू शकत नाही. पण आपल्या खेड्याचे पुनरुत्थान करण्याचे आव्हान आपण झेलले पाहिजे हे ध्येय त्यांच्या मनावर बिंबत नाही. नवसमाजाच्या उभारणीमध्ये आपण लक्षणीय योगदान करू शकतो वा तसे योगदान आपणास करावयाचे आहे अशी भावना वा ऊर्मी त्यांच्या हृदयात उत्पन्न होत नाही. आपल्या शैक्षणिक धोरणाचा काही परिणाम झाला असेल तर तो हाच की, शिक्षण घेतलेली ग्रामीण भागातील तरुण-तरुणी आपली खेडी सोडून शहरांची वाट धरतात. त्यांना दुसरा काही विचार सुचत नाही; शहरात

जाऊन पांढरपेशी नोकरी मिळवावी ही एक आकांक्षा, हे एक स्वप्न उराशी बाळगायलाच आजचे शिक्षण त्यांना शिकवते. यातून काय होते? एका बाजूला, खेड्यांमध्ये जो काही बुद्धिमत्तेचा, अभिक्रमशीलतेचा, कर्तृत्वाचा ठेवा आहे तो सतत शहरांकडे वळत असल्याने ग्रामीण भाग वंचित होतो, दरिद्री बनतो. पण हा जो ओघ सतत शहरांमध्ये येत राहतो त्यातल्या सर्वांना कामधंदा मिळतोच असे नाही. त्यामुळे शहरांमध्ये बेकार तरुणांची संख्या फुगत जाऊन शहरांचे आरोग्य व स्वास्थ्य बिघडते. शहरे जास्त जास्त रोगट बनत जात आहेत.

स्वास्थ्य आणि सार्वजनिक स्वच्छता व आरोग्य या क्षेत्रांतील प्रचलित धोरणाच्या विरुद्धही या प्रकारची टीकाटिप्पणी करता येईल. आपल्या येथील वैद्यकीय महाविद्यालयांमधून बाहेर पडणारे जे पदवीधर आहेत त्यांच्यापैकी जे अव्वल दर्जाचे आहेत ते जगाच्या पाठीवरील कुठल्याही शहरात व्यवसाय करण्याच्या दृष्टीने पूर्णपणे पात्र व सक्षम आहेत. पण चांगल्या प्रकारे व्यवसाय करण्यास जी आधारभूत रचना (सोयी व सेवा यांची) त्यांना लागते ती आपल्या खेड्यांमध्ये नाही आणि ते स्वतःच्या खर्चाने त्या सेवा व सोयी खेड्यांमध्ये उपलब्ध करून घेऊ शकत नाहीत. शहरांमध्ये स्थित आपल्याकडील औषधकंपन्या त्या उत्पादन करीत असलेल्या औषधांच्या जाहिराती करतात. ही औषधे मग डॉक्टर लिहून देतात. पण ती सामान्य खेडुतांना परवडण्यापलीकडची असतात. काही वेळा ती देशात सहजी उपलब्धही नसतात. आपली डॉक्टर मंडळी आणि बहुराष्ट्रीय औषधकंपन्या असे म्हणतील की, ही औषधे आपल्या देशात उपलब्ध नसतात हा काही त्यांचा दोष नाही. पण हा केवळ जबाबदारी झटकून टाकण्याचा प्रकार आहे. देशातील बहुसंख्य लोकांचे स्वास्थ्य राखावे व संबंधित व्हावे, रोगांचे निवारण व्हावे, आजारी पडल्यावर त्यांना परिणामकारक औषधोपचारांचा खात्रीने लाभ व्हावा ही गरज आहे. प्राप्त परिस्थितीच्या ज्या मर्यादा आहेत त्या मर्यादांच्या चौकटीत व्यवहार्य, आटोक्यातला तोडगा शोधून तो अमलात आणण्याची विधायक दृष्टी बाळगली पाहिजे व तशी जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. आधुनिक अॅलोपथी वैद्यकाची कास धरून आपण जनसामान्यांपर्यंत पोचू शकत नाही. तेव्हा पर्यायी व्यवस्थेचा, पर्यायी रोगनिदान व औषधोपचार पद्धतींचा आश्रय घेण्याचा विचार केला पाहिजे. आरोग्य संरक्षण, संवर्धन व स्वास्थ्य ही समाजसेवेची क्षेत्रे आहेत या वृत्तीने या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या डॉक्टर व्यक्ती आपणास हव्या आहेत.

याचा अर्थ असा की, त्या त्या स्थानिक परिसरामध्ये लोकांना होणाऱ्या रोगांचे, त्यांचे स्वास्थ्य बिघडविणाऱ्या कारणांचे चित्र नीट माहीत करून घेऊन, ज्या रोगांचे प्रमाण व फैलाव जास्त व सार्वत्रिक आहे अशा सामान्य रोगांवर स्थानिक परिसरात वाढणाऱ्या, उपलब्ध असणाऱ्या व सहजी वाढविता येणाऱ्या औषधी वनस्पतींच्या आधारे, साध्यासुध्या उपायांद्वारे इलाज करता येणे महत्त्वाचे आहे. यासाठी आवश्यक ते संशोधन आणि कौशल्ये व क्षमता यांची निर्मिती या दोन गोष्टींवर अग्रक्रमाने भर द्यावयास हवा. ज्या व्यक्तींचे आजार गुंतागुंतीचे असतील तेवढ्यांनाच उपचारासाठी जवळच्या शहरातील विशेषज्ञ डॉक्टरांकडे व/वा इस्पितळांमध्ये पाठविण्याची गरज उरावी. हे धोरण यशस्वी व्हावयाचे असेल तर, रोगांचा प्रादुर्भाव कमी होण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक स्वच्छता कशी ठेवावी व आरोग्यवर्धक पर्यावरण कसे संवर्धित करावे याचे ज्ञान सामान्य जनांमध्ये सार्वत्रिकरीत्या प्रसृत होईल असे एका बाजूला पहावयास हवे. तर,

दुसरीकडे, ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्यकेंद्रांचे काम अधिक सक्रिय, सशक्त व उपयोगी कसे होईल याकडे लक्ष पुरविले पाहिजे.

प्राथमिक आरोग्याची देखभाल करण्याची व्यवस्था फारच असमाधानकारक असण्याचा परिणाम काय होतो? शहरांमधील इस्पितळांच्या क्षमतेपेक्षा किती तरी अधिक प्रमाणात व संख्येने रोगी शहरांमध्ये गर्दी करतात. ते सर्व ग्रामीण भागातून आलेले असतात. कलकत्त्यामधील इस्पितळांची कमालीची वाईट स्थिती पाहिली तरी शहरकेंद्री वैद्यकीय व्यवस्थेच्या घोर, गलथान राबवणुकीचे किती उद्वेगजनक परिणाम होतात, झालेले आहेत ते कोणासही स्पष्ट दिसेल, व मी जे म्हणतो आहे याची खात्री पटेल. एका मर्यादेपलीकडे, शहराविषयीचे आकर्षण हे खेड्यांसाठी उपकारक नाही, आणि शहरांच्या दृष्टीनेही उपकारक नाही. शिक्षण व आरोग्य सेवा ह्या अत्यावश्यक सेवा आहेत आणि त्यांची पुनर्रचना हा एक विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेचा अंगभूत भाग आहे.

केंद्रीभूत अर्थव्यवस्थेला केंद्रीभूत राज्यसत्तेचा जसा आधार लागतो तसा मूलगामी अर्थाने वेगळ्या असलेल्या अर्थव्यवस्थेची उभारणी मूलत: वेगळ्या धर्तीच्या विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेसोबतच होऊ शकते. पायापासून वर एका चिरंजीवी अर्थव्यवस्थेची उभारणी व पुष्टी व्हावयाची असेल तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या हाती पुरेशा प्रमाणात अधिकार असण्याची गरज आहे. अर्थव्यवस्थेचे बाजारपेठकेंद्री ‘औपचारिक’ क्षेत्र आणि स्थानिक स्वावलंबनाच्या दृष्टीने कार्य करणारे 'अनौपचारिक' क्षेत्र अशी जी दोन क्षेत्रे आहेत ती दोन्ही एकमेकांशेजारी अस्तित्वात राहणार आणि दीर्घकाळ कार्य करणार ही गोष्ट स्पष्ट आहे. त्याची कारणेही आम्ही वर दिली आहेत. त्याचप्रमाणे, वरिष्ठ पातळीवर वेगळ्या प्रकारची केंद्रीभूत राज्यव्यवस्था तर ग्रामीण पातळीवर विकेंद्रित राज्यव्यवस्था, अशा दोन प्रकारच्या व्यवस्था कार्यरत एकाच वेळी असतील. या दोन व्यवस्थांची संघटक तत्त्वे व सूत्रे वेगळी आहेत, ही गोष्ट उघड आहे. या दोन्ही व्यवस्थांना परस्परांती सहअस्तित्व राखत विकसित व्हावे लागणार आहे ही गोष्ट अटळ दिसते. या अर्थाने की, एका फटकाऱ्यासरशी आजची केंद्रीभूत राज्यव्यवस्था प्रथम पूर्णपणे मोडीत काढून पर्यायी विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेची पर्यायी विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेची उभारणी करण्याची कल्पना केवळ अव्यवहार्य आहे; म्हणजे ते केवळ मनोराज्य राहणार तेव्हा प्रत्यक्षात शक्य कोटीतला परिवर्तनाचा मार्ग, वर सांगितल्याप्रमाणे, एकच दिसतो. तो म्हणजे, आजच्या केंद्रीभूत व्यवस्थेच्या पोटातच उद्याच्या पर्यायी विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेची उत्क्रांती घडवून आणणे, हा होय. या उत्क्रांतीच्या ओघातच केंद्रीय राज्यव्यवस्थेच्या आजच्या आकृतिबंधातही परिवर्तन घडून येईल. या दोन प्रकारच्या राज्यव्यवस्थांमधील फरकांविषयी अधिक तपशिलामध्ये बोलण्यापूर्वी एक सावधगिरीचा इशारा देण्याची गरज आहे. सत्तेच्या मूलगामी विकेंद्रीकरणाच्या मार्गाने वाटचाल केली पाहिजे असे या लेखात प्रतिपादिले आहे. या मार्गाने वाटचाल करण्यामध्ये अनेक खाचखळगे व धोके आहेत. मार्गक्रमण करण्यात अडचणी, समस्या व धोके कोणते आहेत याचा थोडा विचार करू या.

वर म्हटल्याप्रमाणे, गाव हा असा एक समाज असतो की जेथे सर्वांची सर्वांना ओळख असते; कोणी अनामिक नसतो. माणसांची परस्परांशी साक्षात् गाठभेट पडत असते. बंधुभाव व परस्परसहकार्य यांच्यावर आधारित समाजाची

उभारणी करता येईल असे आश्वासन ज्या प्रकारच्या रचनेत स्वभावतःच मिळेल अशी गावसमाज ही रचना आहे. पण आज गावांची अवस्था, स्थिती अशी आहे की तेथे सर्व गावकऱ्यांचे हितसंबंध एकसंध वा एकसारखे नाहीत. परस्परांच्या विरोधी असे त्यांचे हितसंबंध आहेत. विषमतेने कलंकित असलेल्या भेदांनी व विभागणीने गावांचे चेहरे विद्रूप झालेले आहेत. उच्चजातीयांच्या प्रभुत्वाखाली असलेली ग्रामपंचायत ही लोकशाही वा ग्रामस्वराज्य या दृष्टीने कधीच नमुनेदार असू शकणार नाही. पण, या विषमतेला पुढे करून, कारण बनवून सत्तेच्या मूलगामी विकेंद्रीकरणास विरोध करणे उचित होणार नाही; जसे, समाजात आर्थिक विषमता असेतोवर लोकशाही राज्यव्यवस्थेची गोष्ट करणे व्यर्थ आहे, असा युक्तिवाद करणे योग्य होणार नाही. विकेंद्रित समाजरचनेच्या उभारणीमधील अडथळ्यांचे गांभीर्य जाणून घेऊन त्यांवरील उपाययोजनांचा विचार केला पाहिजे. विकेंद्रित लोकशाहीचाच विचार सोडून देणे योग्य होणार नाही.

लोकजीवनात सार्वत्रिकपणे आचरल्या जाणाऱ्या अवनत रीतिभाती व प्रचलित असलेल्या आंधळ्या समजुती यांच्यामुळे न्यायाधिष्ठित निकोप गावसमाज विकसित होण्यात अडथळे उत्पन्न होतात. लोकशाही व्यवस्थेतील औपचारिक कार्यपद्धतींच्या आधारे हे अडथळे दूर करणे शक्य होणार नाही. अंधश्रद्धा, अन्याय्य कल्पना, गैर आचार यांच्या विरुद्धची चळवळ सामान्यतः मूठभर मंडळी पुढाकार घेऊन चालवीत असतात. रूढ चाकोऱ्यांमधून जीवन जगणाऱ्यांपासून नवे विचार मांडणारे, नव्या कल्पना अमलात आणणारे प्रयोगवीर वेगळे पडतात. समाजजीवनाच्या शिष्टमान्य, रूढ प्रवाहाविरुद्ध आगळेवेगळे मूल्य व तत्त्वनिष्ठ जीवन जगणाऱ्या अशा "सत्याचे प्रयोग करणाऱ्या व्यक्तींना सहिष्णुतेने व आदराने वागणूक देण्याचे वळण गावपातळीवरील समाजाला पडावयास हवे आहे. बहिष्कार, छळ, मारहाण, जाळपोळ, मृत्युदंड यांसारख्या अघोरी उपायांनी वेगळ्या वाटेने जाऊ पाहणाऱ्यांना वठणीवर आणणे, दडपलेले ठेवणे, त्यांचा आवाज बंद पाडणे व त्यांच्या स्वप्नांचा चुराडा करणे - असा पारंपरिक, गतानुगतिक गावसमुदायांचा व्यवहार आजवर राहिला आहे. ही खेदजनक वस्तुस्थिती नाकारून चालणार नाही.” समाजरचनेच्या पायाशी असलेल्या गावपातळीवर मुस्कटदाबीचा प्रत्यय येणार असेल तर, विकेंद्रीकरणाच्या आधारे गावकेंद्री समाज निर्माण करण्यास व्यापक पाठिंबा मिळणार नाही. अन्यायाचा प्रतिकार व त्याविरुद्ध संघर्ष करण्याची गांधींनी दाखवून दिलेली सत्याग्रहाची रीत, सत्याग्रहाचा घालून दिलेला वस्तुपाठ या संदर्भात फार महत्त्वाचा आहे. ग्रामस्वराज्य प्रत्यक्षात मूर्त व्हावयाचे असेल तर सत्याग्रही वृत्ती व वर्तन समाजात रुजले पाहिजे ; सत्याग्रहाच्या साधनमार्गाशी संयोग पावल्यासच ग्रामस्वराज्य निर्माण होईल.

आज ग्रामपंचायती वा पंचायतराज्यांतील वित्तीय सस्था यांच्यावर एक ना एका राजकीय पक्षाची पकड आढळते. या संस्था आपल्या ताब्यात असाव्यात यासाठी राजकीय पक्ष सक्रियपणे राजकारण खेळत असतात. देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत आपल्या राजकीय प्रभुत्वाचा विस्तार करण्याचे एक साधन, एक मार्ग म्हणजे या संस्था काबीज करणे होय अशीच आज मान्यता आहे. जर आपणास खऱ्या अर्थाने विकेंद्रीकरण घडवून आणावयाचे असेल तर हा त्याचा मार्ग नव्हे. विकेंद्रीकरणाबाबत मुले कुठारः अशी ही गोष्ट आहे. सर्व प्रमुख राजकीय पक्षांना सत्तेचे केंद्रीकरण

हवे आहे. ग्रामस्वराज्य - म्हणजेच मूलगामी स्वरूपाचे विकेंद्रीकरण - मूर्त व्हायचे असेल तर ज्यांचा पिंड अगदी वेगळा आहे, अगदी वेगळी ज्यांची धारणा आहे, आणि अगदी वेगळा ज्यांचा व्यवहार आहे अशा, नवी वाट चोखाळणाऱ्या प्रयोगवीरांचा संघ तयार होण्याची गरज आहे. केंद्रीभूत राजकीय सत्तेमध्ये ज्यांचा विश्वास आहे, व जास्तीत जास्त सत्ता स्वतःच्या हाती एकवटणे ही ज्यांची आकांक्षा, हे ज्यांचे उद्दिष्ट आहे अशा राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून, त्यांच्या कार्याद्वारे ग्रामस्वराज्याधिष्ठित समाजाची प्रस्थापना होणार नाही, याचे स्पष्ट व परखड भान ठेवणे आवश्यक आहे.

स्वार्थी हितसंबंधांशी टक्कर घेऊन त्यांना पराभूत करण्याचे, त्यांच्या जागी सर्वांची हितवृद्धी करणारी व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्ट घोषित करून बहुधा राजकीय पक्षांची स्थापना होत असते. औपचारिकदृष्ट्या ते त्यांच्या अस्तित्वाचे प्रयोजन असते. पण राजकीय पक्षांच्या राजकारणामधून अटळपणे नवे स्वार्थी हितसंबंध अस्तित्वात येतात. या हितसंबंधांभोवती, ते हितसंबंध साधण्यात ज्यांचा स्वार्थ गुंतलेला असतो अशी नोकरशाही यंत्रणा पक्षांतर्गत तयार होते. ही गोष्ट खरीच आहे की, ज्यांची सोडवणूक करावी लागते, करणे अगत्याचे असते असे वादाचे, कलहाचे, विरोधाचे मुद्दे, बाबी सर्वत्र व सर्व वेळी उपस्थित असतात. अगदी छोटया समुदायांमध्येही ते असतातच. छोट्या समुदायांत एकवाक्यता असते वा सर्व गोष्टी गोडीगुलाबीने व समजुतीने पार पडतात असे अजिबात नाही. मतभेद, भांडणे, वैर अगदी टोकापर्यंत जातात. तरीही, अशा मतभेदांच्या, विवाद्य बाबींच्या, हेव्यादाव्यांच्या भोवती कायमस्वरूपी गट, तट व पक्ष यांची बांधणी करणे, आणि त्यांच्या त्यांच्या संघटित ताकदीच्या बळावर सत्तेचे राजकारण करून, सत्ता हाती केंद्रीत करून संघर्ष व विरोधी मिटवू पाहणे हा त्यातल्या त्यात जास्त विध्वंसक मार्ग आहे. कारण तो आगीत तेल ओतण्याचे, वैर धुमसत ठेवण्याचेच काम करतो. समविचारी व्यक्तींनी विशिष्ट समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी, विशिष्ट उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी वेळोवेळी एकजूट करणे व संघटितरीत्या कृती करणे ही गोष्ट नक्कीच आवश्यक आहे. पण व्यक्तीने एका विशिष्ट पक्षाला, विभूतीला स्वतःची विवेकशक्ती गमावून बसण्याइतक्या, स्वतःची सदसद्विवेकबुद्धी खुंटीला टांगून ठेवण्याइतक्या पराकोटीला जाऊन निष्ठा वाहणे हे तिच्या स्वतंत्रतेला, मुक्तलेला बाधा आणणारे आहे. पण आज व्यक्तींनी पक्ष, वादप्रणाली (आयडियालॉजी), विभूती यांना अशा प्रकारे निष्ठा वाहावी, 'स्वराज्या'चे स्वतःचे जन्मसिद्ध कर्तव्य व अधिकार त्यांच्या चरणी अर्पण करावेत अशीच शिकवण दिली जात आहे.

जातीय व धार्मिक सलोखा प्रस्थापित करणे, पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे, स्त्रिया व नागरिक यांच्या हक्कांची व अधिकारांची जपणूक व्हावी, त्यांचा आदर केला जावा, ते त्यांच्या पदरात पडावेत यांसाठी दक्ष व तत्पर राहणे यांसारख्या तत्त्व व मूल्यनिष्ठ चळवळी आणि कृती यांचे उदाहरण घेतले तर काय दिसते? अलीकडच्या काळातील बहुतेक महत्त्वाच्या चळवळी व कृती कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या झेंड्याखाली आकारास आलेल्या नाहीत. किंबहुना, राजकीय पक्षांना बाहेर ठेवून केल्या तरच अशा चळवळी व कृती जोमदार, अर्थपूर्ण व मुद्द्याला भिडणाऱ्या ठरतात असा सामान्यतः अनुभव येतो. समाजाच्या 'तळा'शी, किंवा समाजव्यवस्थेच्या प्राथमिक व पायाभूत पातळीवर, स्वतःच्या विचाराने, स्वतःच्या पुढाकाराने, स्वतःच्या हिमतीवर स्वाश्रयाने 'चांगले' हिमतीवर स्वाश्रयाने 'चांगले' समूहजीवन विकसित करणारे व जगणारे स्वतंत्र व मुक्त व्यक्तींचे संघ अस्तित्वात यायला हवेत. अशा समुदायांच्या

आधारेच विकेंद्रित पद्धतीची मूलगामी वेगळी समाजव्यवस्था अस्तित्वात येऊ शकते.

पण असे समुदाय अस्तित्वात यायला आणि टिकून राहायला, असे समुदाय निर्लज्जपणे, साधनशुचितेची पर्वा न करता चालणाऱ्या सत्तास्पर्धेच्या भ्रष्टाचारी प्रभावाखाली न सापडणे अत्यावश्यक आहे, अशी खात्रीशीर धारणा असेल तर, अशी धारणा बाळगणाऱ्या व्यक्तींचे एक कर्तव्य ठरते. स्थानिक पातळीवरील लोकशाही संस्थांचा कारभार पक्षोपपक्षांच्या आपापसांतील सत्तेच्या पक्षीय राजकारणापासून मुक्त राखणारी निष्पक्ष लोकशाही त्या पातळीवर प्रस्थापित करणे हे त्यांचे कर्तव्य ठरते.

महात्मा गांधी, मानवेंद्रनाथ रॉय आणि जयप्रकाश नारायण यांचे पिंड व विचारधारा यांच्यात पुष्कळ अंतर होते. तरीदेखील, स्वातंत्र्योत्तर काळात, या तिघांनी निष्पक्ष लोकशाहीची भूमिका मांडलेली आढळून येते. राज्यसंस्था (स्टेट) व राजकारण यांच्या विलयाची गोष्ट त्यांनी केली नाही; पण आजच्या स्वरूपातील संघटित साचेबंद राजकीय पक्ष मात्र लोकशाहीच्या भल्यासाठी विलय पावणे आवश्यक आहे, असे त्यांचे दर्शन होते. व्यक्ती व समूह, दोन्ही पातळ्यांवर खऱ्या अर्थाने लोकांचे स्वराज्य प्रस्थापित होण्यात प्रचलित राजकीय पक्ष, त्यांचे सत्तालक्ष्यी राजकारण व सत्तेचे केंद्रीकरण करण्याची त्यांची आकांक्षा ही एक मोठी धोंड आहे याविषयी त्यांचे एकमत दिसते, ही विचारात घेण्याजोगी गोष्ट आहे.

मूलगामी विकेंद्रीकरणाचे ध्येय बाळगणारा कार्यकर्ता केंद्रस्थानीची सत्ता कशी काबीज करावयाची याची योजना व रणनीती आखीत नाही. तो पायापासून उभारणीला आरंभ करील. या चळवळीचे नेतृत्व कोण करील, असा प्रश्न अजूनही विचारला जातो. कालबाह्य झालेल्या वादप्रणालीमधून पुष्कळदा हा प्रश्न विचारला जातो. मार्क्सने 'शास्त्रीय समाजवादा'ची गोष्ट केली. समाजवादाची प्रस्थापना करण्याचे कार्य इतिहासाने भांडवलशाही व्यवस्थेत उत्कर्ष पावलेल्या औद्योगिक कामगारवर्गावर टाकलेले आहे. हा वर्ग समाजवादी क्रांतीचे पुढारीपण करणार आहे असे त्याने ठाम आत्मविश्वासाने सांगितले. पण प्रत्यक्षात इतिहासात वेगळेच घडले आहे. औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देशांची गोष्ट घेतली तर, त्या देशांमधील बहुतांश औद्योगिक कामगारवर्गास समाजवादाच्या प्रस्थापनेत रस नाही. नवसमाजाच्या निर्मितीसाठी आधारभूत संकल्पना, तत्त्वे, सूत्रे ही कोणत्याही एका देशाची वा वर्गाची मक्तेदारी नाही. नवसमाजनिर्मितीमध्ये अमुक एका वर्गातील देशांचा वा समाजांतर्गत वर्गाचा 'हितसंबंध गुंतलेला' आहे, आणि म्हणून ते देश वा तो वर्ग क्रांती घडवून आणून नवी समाजरचना प्रस्थापित करणार आहे, अशातला भाग नाही. ‘शत्रू’ची प्रतिमा डोळ्यांसमोर उभी करूनच, त्या शत्रूचा नायनाट करावयाचा आहे ही भावना मनात रुजवून मगच ज्यांच्या अंगात आक्रमक त्वेषाचा संचार घडवून आणता येतो, ज्यांना कृती करण्यास उद्युक्त करता येते अशा लोकांकडून लोकस्वराज्याधिष्ठित विकेंद्रित समाजाची उभारणी होणार नाही. ते मूलतः अगदी वेगळ्या, विधायक मनःपिंडाच्या लोकांचे काम आहे.

अशा व्यक्ती आपल्यात खचितच आहेत. सर्व देशांमध्ये, समाजाच्या सर्व थरांमध्ये, ज्यांना विधायक वृत्तीने नवे काही

रचण्याचे, घडविण्याचे ध्येय आकृष्ट करते. नाना राष्ट्रांमधील, विभिन्न वंशांच्या, वेगवेगळ्या जातीजमाती, वर्ग यांमधील अशा अनेक व्यक्ती आपापल्या मार्गांनी व परीने क्रियाशील आहेतही. मानवजात एक तर नवे जीवन साकार करून आपले रक्षण तरी करील वा सर्वनाश ओढवून घेईल हे दोनच पर्याय आज उरले आहेत अशी त्यांच्यापैकी अनेकांची धारणा आहे. मानवजातीचे रक्षण झाले पाहिजे, त्यासाठी जगात परस्परसौहार्द, मेळ व संतुलन यांवर आधारित शांती प्रस्थापित झाली पाहिजे; सत्तेची आजची कमालीची केंद्रीभूत रचना मोडीत काढून स्वाश्रयाधिष्ठित विकेंद्रित रचना अस्तित्वात आणण्याचे एक समान ध्येय त्यांना प्रेरित करीत आहे.

** 'बाजारपेठी रचना' म्हणत असता, गावांविषयी आत्मीयता नसलेल्या लांबवरच्या उत्पादकांवर व व्यापाऱ्यांवर अवलंबून राहण्याचा येथे संदर्भ आहे, ही गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे. स्थानिक पातळीवरील उत्पादनांचीच मुख्यत्वेकरून देवाणघेवाण करणाऱ्या गावपातळीवरील आठवडी बाजारांचा बा परस्परावलंबनाचा संदर्भ येथे नाही. - भाषांतरकार*